

УДК 330.36(477)

Н.О. СЕРГІЄНКО

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД У СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ПО ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Сергієнко Надія Олександрівна – Київський національний торговельно-економічний університет, аспірант кафедри філософських і соціальних наук

У статті досліджуються інституціональні виміри модернізації, здійснюється перегляд принципових положень теорії модернізації в світлі останніх досягнень інституціонального напрямку в суспільствознавстві. Проводиться критичний аналіз уявлень про фундаментальний зв'язок між модернізацією суспільства, соціальним прогресом та еволюційним розвитком соціальних систем. Окреслено перспективи використання методології сучасного інституціоналізму в соціально-філософських дослідженнях.

Ключові слова: модернізація, прогрес, інституціональні виміри модернізації, соціальний лад.

В статье исследуются институциональные измерения модернизации, принципиальные положения теории модернизации подвергаются пересмотру в свете последних достижений институционального направления в обществоведении. Производится критический анализ представлений о фундаментальной связи между модернизацией общества, социальным прогрессом и эволюционным развитием социальных систем. Очерчены перспективы использования методологии современного институционализма в социально-философских исследованиях.

Ключевые слова: модернизация, прогресс, институциональные измерения модернизации, социальный порядок.

Institutional dimensions of modernisation are studied and key principals of modernisation theory in the light of modern achievements in institutional approach in social studies are revised in the article. Critical analysis of the notion of fundamental connection between social modernisation, social progress and evolution of social systems is conducted. The prospects of contemporary institutionalism methodology use in socio-philosophical studies are outlined.

Keywords: modernization, progress, institutional dimensions of modernization, social order.

© Н.О. Сергієнко, 2012

Постановка проблеми. Інституціональний підхід – порівняно молодий напрям в економічній науці, а в соціально-філософських дослідженнях його починають застосовувати тільки зараз. Хоча поняття «соціальний інститут» – одне з найстаріших в соціальній теорії, треба визнати, що воно не є достатньо розробленим у межах суто соціологічних дисциплін. Попри те, теоретичний потенціал даного концепту видається чималим в контексті саме соціально-філософських досліджень. На даному етапі розвитку суспільствознавчих та економічних наук, враховуючи тенденцію до їх зближення, методологічної інтеграції, взаємодоповнення і взаємозбагачення, відповідні дослідження можна вважати перспективними в сенсі застосування інституціональних підходів до розгляду теоретичних проблем не лише економіки, але й суспільного розвитку.

Зближення економічної та соціальної теорій не тільки продуктивне в методологічному плані, але також являє собою гостру міждисциплінарну проблему гуманітарних наук загалом. З одного боку, економічна теорія претендує на роль соціальної метатеорії, а з іншого – суспільствознавство намагається генералізувати економічне знання як особливий спосіб опису феноменів соціального, – ці дві тенденції відображає величезна кількість літератури обох наук у другій половині ХХ ст. Інституціональний напрям в соціально-філософських дослідженнях може якщо не примирити суперечливі позиції, то принаймні використати досягнення

обох для розв'язку проблем сучасного суспільства. Актуальність цієї програми не викликає сумнівів, оскільки може суттєво розширити обрії гуманітарних наук в цілому та філософського суспільствознавства зокрема.

Об'єктом дослідження виступає сучасне суспільство другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Конкретною проблемою даної статті є інституціональні виміри суспільних змін, які відбуваються в ході процесів модернізації економічної, політичної, соціальної структур. У статті ставиться за мету виявити причинно-наслідкові відношення між механізмами модернізації даних інститутів та деякими з найбільш виразних соціальних феноменів сучасності. В ширшому плані завдання статті – окреслити межі та горизонти теорії модернізації на даному етапі її розвитку і особливо перспективи інституціональних концепцій та методів у розв'язанні теоретичних проблем модернізації суспільства. Отже, слід розкрити зміст інституціональних підходів відносно актуальних питань сучасного суспільствознавства, зокрема і головним чином відносно питання про стратегії модернізації та практичні проблеми їх реалізації в різних регіонах світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інституціональний напрям в економічній науці, започаткований у міжвоєнний період, активно розробляється з початку 60-х років ХХ століття. Він представлений іменами Уеслі Мітчела [20], Джона Гелбрейта (автора концепції «нового індустріаль-

ного суспільства» [16]), Гуннара Мюрдала [21], Джефрі Ходжсона [8, 18] та його «кембриджської школи», активна робота якої припадає на 1980-ті роки. Ці та інші науковці розвивали інституціональний підхід, започаткований американським економістом та соціальним філософом Торстейном Вебленом [1, 23] ще в кінці XIX ст.; саме Веблена слід вважати засновником інституціонального підходу як такого. Однак сучасна економічна наука виділяє два етапи генези інституціоналізму, що змістовно мало пов'язані один з одним. До першого, умовно означеного «старим» інституціоналізмом, зараховують усіх вищезгаданих науковців. У складі другого, неоінституціоналізму, – теорія трансакційних витратків, теорія прав власності та інші школи. Розвиток неоінституціоналізму відбувся завдяки працям Джона Коммонса (ввів в аналіз категорії «колективні дії» та «трансакції») [15], Рональда Коуза [3], Фрідріха Хайека (просував ідею економії на трансакційних витатках) [17], Герберта Саймона (автора концепції обмеженої раціональності) [22] і, особливо, Гері Беккера [14]. Власне суспільствознавство завдячує саме концепції Беккера, котру він називав «економічним підходом» у соціальній науці (і за яку в 1992 році отримав Нобелівську премію). Неоінституціоналізм на межі економіки та соціології в останні роки активно розвивається московською школою, представленою іменами Радаєва В. [10], Нестеренко А. [4] та інших [2].

Зараз інституціональні дослідження в царині суспільствознавства проводяться такими вченими, як Дуглас Норт [6], Дарон Асемоглу [12], Джеймс Робінсон [11] та інші [13]. Всі вони спираються на висновки і здобутки інституціонального напрямку економічної теорії. Однак сфера зацікавленості цих дослідників набагато ширша, ніж у їхніх попередників-економістів: структура, функціональна організація і генеза соціальних та політичних інститутів; визначення якісних характеристик інститутів та вимір соціальної ефективності тих чи інших їх параметрів; визначення умов формування та обставин утвердження сильних інститутів; дослідження причин загибелі або трансформації інститутів; порівняльний аналіз соціальних ладів за інституціональною ознакою тощо. Спільна риса суспільствознавчих досліджень, котрі відносять до інституціонального напрямку, – це використання понятійного апарату економічного неоінституціоналізму та опертя на його методологію аналізу функціонування інститутів.

Мета дослідження. Проблема даної статті стосується теорії модернізації і відтак торкається багатьох питань, що ставлять перед соціальною філософією найновіші дослідження інститутів та інституціональних порядків. На сьогоднішній день очевидною даністю є поразка так званих ортодоксальних стратегій модернізації, популярних та ідеологічно впливових у 60-70-х роках XX століття. Вони зазнали нищівної критики з боку як істориків, так і суспільствознавців-теоретиків. Переконані пророки модернізації, авторитетні світила академічного суспільствознавства свого часу вимальовували свої концептуальні побудови при-

близно за однією і тією ж моделлю – моделлю поступового розвитку суспільства від вихідного стану (і незалежно від вихідного стану) до рівня чи стану «модерніті» (modernity). Ця схема успішної у всіх відношеннях модернізації відома під назвою «англосаксонської моделі розвитку», оскільки еталоном modernity вважався суспільний лад тодішніх США і Великобританії. З точки зору філософії історії даний теоретичний курс був поверненням до лінійної унітарно-стадіальної (в термінах Ю. Семенова [9]) концепції суспільного розвитку після злету і падіння популярності плюрально-циклічних, або цивілізаційних концепцій. Але з точки зору самої історії згаданий курс був і досі залишається необґрунтованим історичною практикою умосяжним конструктом: насправді прикладів модернізації, яка б повторювала англосаксонську модель, історія не знає. Незважаючи на факт безумовно успішної модернізації регіонів континентальної Європи і Далекого Сходу, одні та другі модернізаційні процеси ніяк не можна назвати ідентичними. Більше того, історія інших регіонів містить чимало прикладів цілком безуспішної або ж такої, що відбулася частково, модернізації, – і це при тому, що модернізація відбувалася в умовах повного ідеологічного панування ортодоксальної стратегії та з оперттям на її принципи основоположення. Наявні у великій кількості історичні приклади ще в 1960-70-х роках дали критикам твердий ґрунт для розвінчання ідеї «шаблонної» модернізації.

Тим не менш, ідея ескалації досвіду успішної модернізації міцно закріпилася у свідомості інтелектуальної та, особливо, політичної еліти «незахідних» держав. І це доволі цікавий феномен. Сама по собі ідея, здається, не несе в собі нічого потенційно небезпечного, однак, будучи реалізованою формально, схематично, без урахування культурно-історичної специфіки модернізованого суспільства, може завдати суттєвої системної шкоди не лише проекту його модернізації, але навіть самим його структурі та культурі. Науковці швидко збагнули це, тому лише тільки відійшла перша хвиля критики «модернізаційної ортодоксії», суспільствознавці зосередились на обговоренні саме цих специфічних умов, з урахуванням яких може проводитись «ескалація досвіду» в ході модернізації конкретного суспільства: умов культурно-історичних, структурних та інших. Виникає питання, яким чином, якими методами ці умови вивчати. Саме тут ми підходимо до поняття інститутів.

Що являє собою, власне, багато разів згадувана ескалація позитивного досвіду західних держав у реалізації програми модернізації? Який кінцевий результат цього досвіду і його матеріально-практичний зміст? Що стосується мети чи кінцевого результату, то, ймовірно, мова йде про політичну, економічну й соціальну структурну організацію держави-суспільства, що визначена конкретними параметрами (чи діапазоном параметрів) якісного і кількісного характеру. Про те, що це за параметри, суперечки точаться й досі, і все запекліші. Чи є необхідними умовами: демократія, незалежність, національна ідентичність, ринкова економіка, ліберальний світогляд, індивідуалізм тощо? Погляди

вчених відносно кожного з названих сильно розходяться (тоді як теоретики ортодоксальної течії демонстрували з цього приводу цілковиту згоду).

Що ж стосується матеріально-практичного змісту модернізаційного досвіду (інакше кажучи, структурно-організаційної матерії людської діяльності), то її конкретику неможливо досягнути, не звертаючись до поняття інституту. Адже, по суті, перераховані вище «умови» чи «параметри» являють собою не що інше, ніж інститути, з тією лише різницею, що в кожному суспільстві вони свої, особливі. Окрім того, різні інститути мають «ланковий» чи взаємний вплив один на одного, так що різноманітні системні зв'язки між інститутами обумовлюють різну специфіку функціонування кожного з елементів. Вивченням цих зв'язків і обумовленої ними функціональної специфіки й займається інституціональна теорія.

Виявилось, що вона може бути винятково корисною для вивчення проблем теорії та історичної практики модернізації. Так, інституціоналізм прагне отримати відповіді на такі питання, як: які інститути сприяють (або, навпаки, перешкоджають) підвищенню добробуту держави-суспільства? Які є ефективні (чи неефективні) інститути? Що таке формальні й неформальні інститути? Що таке сильні інститути, як вони формуються (інакше кажучи, як можуть бути спроектовані і сформовані), чи реально їх реформувати й удосконалювати, яка є небезпека їх деструкції? Чи можливе взагалі «інституціональне проектування» в сенсі практичного втілення деякої стратегії суспільного розвитку, чи раціональне планування соціальних змін у довгостроковій перспективі малоімовірне? Як правильно розставити цілі, завдання і пріоритети з тим, щоб ті чи інші інститути сприяли процвітанню держави і народу? Ці та багато інших конкретних питань, пов'язаних з проблематикою модернізації, можуть досліджуватись за допомогою концептуального і методологічного інструментарію інституціоналізму. Деякі концепції з тих, що були розроблені в межах інституціонального напрямку, представляють для нашого дослідження особливий інтерес.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інституціональний напрям, в числі інших, відображає тенденцію до зближення економічної, політичної і соціальної наук, причини якого (цього зближення) чітко виклав у невеликому опусі І.Валерстайн [24]. З іншого боку, інституціональний напрям виникає як продовження чи, скоріше, переосмислення неокласичного (неоліберального) напрямку в економічній науці, як спроба вийти за межі останнього – за межі суто економічного вчення – і водночас розповсюдити економічне бачення на область соціального, оскільки це передбачалось логікою неоліберального вчення. Неокласичний напрям в економічній теорії конституював суб'єкт як *homo economicus*. Обмеженість цієї концепції, особливо двох її постулатів: першого, який постулював економічного = соціального суб'єкта як носія «абсолютної раціональності», який здійснює раціональний вибір за принципом максимізації вигоди за умови стабільності вподобань, і другого – постулату про невизначеність економічної систе-

ми, – була досить швидко виявлена, але не подолана; принаймні до появи сучасного інституціоналізму гідних альтернатив не було. Останній здійснив прорив одразу в обох областях: по-перше, на основі теорії трансакційних витатків (головне, витатків на платність інформації), обґрунтував принцип обмеженої раціональності; по-друге, домігся переосмислення постулату про невизначеність у світлі концепції інституціональних обмежень.

Розглянемо, яким чином вдалося внести деяку визначеність в неоліберальну теорію за допомогою категорії інституту. Насамперед, інституціональна теорія поміщає у фокус уваги факт важкодоступності інформації, який має за наслідок феномен платності інформації, котрий, у свою чергу, генерує витатки на платність інформації. (Витатки на платність інформації є одним з видів трансакційних витатків, але у нашій статті ми не вдаватимось у деталі, тому, вживаючи словосполучення «трансакційні витатки», матимемо на увазі лише витатки на платність інформації). Зниження рівня невизначеності економічного (і, ширше, соціального) середовища – це найкоротший шлях до скорочення трансакційних витатків. Конкретно, зменшення невизначеності комунікативно-трансакційного середовища досягається за рахунок введення сталих норм і правил, що регламентують і координують поведінку суб'єкта. Сукупність норм, правил, шаблонів, паттернів раціональної людської поведінки в економічній, соціальній чи будь-якій іншій сферах, – все це об'єднують у понятті інституту. Зауважимо: мова йде про обмежену раціональність актора, котрий знаходиться в умовах недоступності повної та вичерпної інформації про зовнішнє середовище і ситуацію соціальної дії. (Цим спростовується перший принцип класичної ліберальної політекономії, про непевність якого йшлося в попередньому абзаці). Сучасна інституціональна теорія виводить чотири характеристики суб'єкта економічної/соціальної дії; залишає класичні принципи зорієнтованості актора на максимізацію вигоди та його прагнення здійснити якомога більш раціональний, продуманий вибір, однак вводить два додаткові: 1) принцип реального вибору в умовах обмеженості доступу до інформації та 2) принцип обмежень на свободу і раціональність суб'єктивного вибору, які накладаються інститутами.

Розуміючи, як аналізуються інститути в економічній галузі інституціоналізму, можна уявити, які соціально-філософські проблеми можуть бути розглянуті шляхом введення цього концепту в суспільствознавчий дискурс. Так, актуальні проблеми теорії модернізації по-новаторському осмислюються в соціально-філософському дослідженні суспільних ладів, проведеному з використанням інституціонального підходу [7]. Теорія, розроблена економістом, політологом та істориком, пропонує концептуальну базу для обґрунтування відмінностей у протіканні модернізаційних процесів у різних регіонах сучасного світу. Фундаментальний принцип їхнього інституціонального підходу полягає у твердженні про унікальність, неповторність способів структурного функціонування та розвитку

інститутів у різних регіонах, державах, суспільствах внаслідок розмаїття культурних та історичних умов їх (інститутів) формування. Інакше кажучи, теоретична спроба Норта-Уолліса-Вайнгаста є вченням про закономірності еволюції інститутів у конкретних історичних умовах мінливого соціокультурного середовища.

Метод авторів праці «Насилля і соціальні лади» складає порівняльний аналіз структури великої кількості (понад 200) суспільних систем, конкретно – суспільств різних держав та їх поділ на три основні групи на основі розрізнення способів структурної організації цих соціальних систем, котрі дослідники визначають як «соціальні лади». Суть теорії в наступному. Автори поділяють всі відомі історії (включно з нині існуючими) суспільні лади на три типи: 1) примітивний лад, 2) лад обмеженого доступу, або стан «природної держави» (*natural state*), і 3) лад відкритого доступу [7, с. 33]. Дослідників цікавлять лише останні два типи, оскільки, за результатами статистичних підрахунків, до першого належать 175 країн нинішнього світу, а до другого – всього лише 25 держав, тобто переважна меншість. Здійснений кількісний аналіз свідчить про те, що держави, де встановився лад відкритого доступу, в економічному та політичному плані набагато успішніші, ніж держави типу *natural state*. Саме при ладі відкритого доступу модернізація в ХХ столітті привела до підвищення всенародного благополуччя. Проте, з іншого боку, лади обмеженого доступу є історичною формою держави-суспільства, яка зустрічається набагато частіше і, що важливіше, є формою історично більш стабільною, ніж лад відкритого доступу. Автори монографії «Насилля і соціальні лади» відмовляються вбачати в ладі відкритого доступу еволюційно вищу форму суспільного розвитку, – і це незважаючи на те, що рівень раціональності та свободи суспільної організації при ладі відкритого доступу, безумовно, набагато вищий, ніж при ладі обмеженого доступу. Отже, з точки зору чи то класичної соціальної теорії (згадаймо погляди Вебера, Дюркгайма, Маркса тощо), чи то класичної (нео)ліберальної теорії лад відкритого доступу має бути визнаний більш розвиненою системою, і можна зробити хибний висновок, що такий лад є успішнішим в еволюційному сенсі. Однак кількісно-якісний аналіз історичної дійсності, наведений у книзі, переконує в протилежному. Виявляється, більш свободна і раціональна соціальна система зовсім необов'язково є історично більш «живуча», якраз навпаки: скоріш за все така система була і залишиться успішним відхиленням від норми, рідкісним винятком, аномалією, дні котрої, можливо, злічені...

Зворотний висновок, якого дійшли автори завдяки аналізу отриманих на основі згаданого дослідження даних, – те, що успішніша в еволюційному плані соціальна система необов'язково є системою з більш раціональною та ліберальною організацією. Звичайно, цей висновок представляє цінність тільки за тієї умови, що соціальна теорія узгоджується з еволюційною теорією в цілому, еволюціонізм як природничою теорією. Інституціо-

налізм з часів його зародження й по нинішній день плекає традицію принципової узгодженості з еволюціонізмом, однак ситуація ускладнюється тим, що гуманітарним наукам і соціальній філософії зокрема властиве, на жаль, спотворене розуміння (аж до повного нерозуміння і перекручення) ества еволюційного процесу. Свідчення тому – усталена в соціологічній та соціально-філософській науковій літературі традиція отождолення понять прогресу та еволюції; причому в поняття прогресу вкладають зазвичай вельми довільний зміст, оскільки воно не має чіткого визначення в природничих науках, проте має численні трактування у філософії та гуманітарних науках. Критиці ненаукових інтерпретацій прогресу присвячено чимало праць [5].

У світлі подібних міркувань слід визнати необхідність зміни поглядів на зміст і соціальний сенс процесів модернізації, переосмислення результатів останніх в контексті адекватного розуміння еволюції соціально-історичних систем. Насамперед потрібно, слідом за Нортом, Уоллісом і Вайнгастом, відмовитись від того, щоби вбачати в державах нинішнього «модерніті» чи «постмодерніті» [19] еталони суспільного розвитку, приклади для наслідування, обернені до інших держав світу. Слідуючи логіці концепції соціальних ладів, модернізація навіть не може вбачатися метою, а хіба що проблемою, котра невідомо, по-перше, чи має розв'язок у конкретних соціокультурних умовах (які концептуалізуються як інституціональна структура соціуму), а по-друге, чи призведе до «історичного довгожителства» модернізованого суспільства. Дослідження, котрому ми приділили стільки уваги, змушує сильно сумніватися в останньому. Хоча, очевидно, остаточної відповіді на це питання ще не отримано.

Що ж стосується «позитивного сценарію» розвитку, тобто якщо виходити з того, що ескалація успішного модернізаційного досвіду є корисною і пріоритетною, тоді завдяки чому вона уможливується? Тут ми змушені звернутися безпосередньо до методології інституціоналізму з тим, щоби «пояснити, яким чином формуються різні типи інституціональної інфраструктури, котрі задають траєкторію економічного розвитку» [7, с. 14].

Лади відкритого доступу, як стверджують автори монографії, мають сильні інститути. «Сильні» означає, що інститутам властива деяка гнучкість, яка дозволяє їм амортизувати непередбачувані історичні обставини; суспільство, структура якого спирається на сильні інститути, не зазнаватиме різких, глибоких і зтяжних спадів, хоча і зростання в сприятливі періоди буде не таким динамічним. Сильні інститути формуються, слідуючи аргументації дослідників, на ґрунті тривалого протікання трьох фундаментальних процесів: а) еліта (правлячі класи) визнають верховенство закону; б) недержавні організації існують довше, ніж живуть їх засновники чи навіть довше, ніж держави; в) має місце організований і консолідований контроль засобів насилля. Автори монографії, апелюючи до результатів проведеного соціологічного аналізу, стверджують: якщо в суспільстві діють ці три важелі, то в процесі модернізації сила інститутів

«працює» на користь перманентного зростання добробуту.

Звичайно, індуктивний висновок такого характеру є слабким аргументом на користь теорії; він свідчить лише про наявність кореляції між однією і другою групами факторів, але не дає пояснення жодним причинно-наслідковим залежностям, які, безумовно, існують. Пояснення полягає в тому, що інституціональна організація в суспільствах відкритого доступу скорочує соціальні видатки, – в цьому головна функція соціальної структури під назвою «інститут». Поскілки інститути визначають шаблони і паттерни поведінки й водночас забезпечують їх загальнозначущість та обов'язковість, – постільки вони сприяють зростанню рівня визначеності ситуації соціальної дії та соціального середовища в цілому, а відтак суттєво знижують видатки на платність інформації. Чим сильніші інститути, тим ширше розповсюджується їх вплив як нормативних інстанцій, джерел соціального контролю і стабільності соціальної системи. Ключовою якістю сильних інститутів є повністю безособові відносини всередині інституціональної структури, тобто такі відносини, за яких трансакційні видатки особистісних стосунків відсутні або зовсім незначні. Таким чином, інсти-

туціональна структура максимально скорочує соціальні видатки всередині самої себе і, відтак, в соціальній системі в цілому.

Висновки. Інституціональні дослідження відкривають широке поле вивчення особливостей динаміки соціально-історичних систем сучасного світу. Сучасність – це світ, в якому покращення умов людського життя, що відбулося завдяки науково-технологічній модернізації матеріального та культурного світу, співіснує з немислимою за масштабами класовою нерівністю, емансипація інформаційного простору поєднується з надзвичайним загостренням міжкультурних конфліктів. В цьому світі модернізація більше не вважається безумовним благом, а універсальної програми суспільного розвитку не існує. Відтак кожна держава, кожне національне суспільство покликане відшукати власний, історично унікальний шлях до прогресу, способи зміцнення власних суспільних інститутів, що виходили б з глибинних культурних основ їх історичного формування. Теорії, стратегії та реформістські програми національного розвитку, які розроблятимуться в оперті на принципи інституціональної теорії, в історично-практичному плані більш обґрунтовані, ніж класичні ліберальні та неоліберальні моделі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Веблен Т. Почему экономическая наука не является эволюционной дисциплиной? // Истоки: из опыта изучения экономики как структуры и процесса. 2-е изд. – М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2007. – 536 с.
2. Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности (методология, основные понятия, круг проблем). – М.: ИМЭМО, 1990.
3. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Рональд Коуз. – М.: Дело ЛТД, Catallaxy, 1993.
4. Нестеренко А.Н. Экономика и институциональная теория / Андрей Нестеренко. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 416 с.
5. Нисбет Р. Прогресс: история идеи / Роберт Нисбет. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 557 с.
6. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Дуглас Норт. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.